

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК ПРОСТІР ДІАЛОГУ СХОДУ І ЗАХОДУ: РАЦІОНАЛІЗМ, ДУХОВНО-ЕТИЧНІ ТРАДИЦІЇ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ СУБ'ЄКТНОСТІ

Фещенко Р. Д.

Курсант Навчально-наукового інституту № 4
Харківського національного університету внутрішніх справ

Калякін С. В.

науковий керівник, старший викладач кафедри протидії кіберзлочинності
Харківського національного університету внутрішніх справ

Кам'янець-Подільський, Україна

Анотація. У тезах розглянуто штучний інтелект як новий простір міжкультурного діалогу західної раціоналістичної традиції та східних духовно-етичних учень. Показано, що сучасні концепції ШІ успадковують ідеї обчислюваності, інструментального розуму й автономного суб'єкта і водночас дедалі частіше звертаються до конфуціанської етики відносин, даоської стриманості щодо технічного панування та буддистської критики субстанційного «я». Проаналізовано проблеми цифрової етики, «розриву відповідальності» алгоритмів, гуманізму та трансформації людської суб'єктності. Обґрунтовано потребу діалогічної етики ШІ, яка поєднує західні принципи підзвітності й гідності особи зі східними настановами гармонії, самовиховання та співчуття.

Ключові слова: штучний інтелект; діалог Сходу і Заходу; раціоналізм; конфуціанство; даосизм; буддизм; цифрова етика; відповідальність алгоритмів; гуманізм; суб'єктність

Abstract. The paper examines artificial intelligence as a new space of intercultural dialogue between the Western rationalist tradition and Eastern spiritual-ethical teachings. It is shown that contemporary AI concepts inherit the ideas of computability, instrumental reason and the autonomous subject, while increasingly drawing on Confucian relational ethics, Daoist restraint toward technical domination, and the Buddhist critique of a substantial self. The problems of digital ethics, the algorithmic “responsibility gap”, humanism and the transformation of human subjectivity are analysed. The need for a dialogical AI ethics that

combines Western principles of accountability and personal dignity with Eastern guidelines of harmony, self-cultivation and compassion is substantiated.

Keywords: artificial intelligence; East–West dialogue; rationalism; Confucianism; Daoism; Buddhism; digital ethics; algorithmic responsibility; humanism; subjectivity

Постановка проблеми

Розвиток генеративних моделей і систем машинного навчання перетворив штучний інтелект із технічної спеціалізації на цивілізаційний факт. Алгоритми дедалі глибше входять у пізнання, управління, освіту, безпеку та повсякденне спілкування, тож питання про ШІ вже не зводяться до обчислювальної потужності. Вони стосуються того, яким є розум, хто є суб'єктом відповідальності і що залишається від людини, коли частина її когнітивних функцій делегується машині [3; 11].

Саме тому ШІ виявляється новим простором діалогу Сходу і Заходу. Західна раціоналістична лінія — від математизації мислення в Новий час до тесту Т'юрінга — задала саму можливість мислити інтелект як обчислення. Східні духовно-етичні традиції — конфуціанська етика відносин, даоська критика технічного насильства над природним плином, буддійська деконструкція субстанційного «я» — пропонують інші відповіді на ті самі антропологічні виклики. Глобальні документи з етики ШІ фіксують цю напругу: європейські підходи акцентують права, приватність і автономію індивіда, тоді як східноазійські стратегії частіше апелюють до суспільної гармонії, довіри та «людиноцентричності» як спільного блага [8; 12].

Метою тез є показати, як західний раціоналізм і східні етичні традиції спільно формують сучасні концепції ШІ, та окреслити наслідки цього діалогу для цифрової етики, відповідальності алгоритмів, гуманізму й трансформації людської суб'єктності.

Західний раціоналізм і формування концепцій штучного інтелекту

Сучасний ШІ є історичним наслідком західного проєкту обчислюваного розуму. У «Міркуванні про метод» Р. Декарт обґрунтовує ідеал ясних і виразних ідей та відокремлює *res cogitans* від тілесної протяжності [1]. Це дуалістичне розведення думки й матерії згодом уможливило уявлення, ніби мислення можна відділити від живого тіла і відтворити на іншому носії — спочатку в логічному численні, згодом у цифровій машині. Г. В. Лейбніц розвинув цей ідеал у проєкті універсальної характеристики та *calculus ratiocinator*: істинне міркування мало б стати обчисленням, що усуває суперечку. Саме ця лінія — розум як маніпуляція символами — лежить в основі класичного («символічного») ШІ [5].

А. Т'юрінг операціоналізував це спадкування: питання «чи може машина мислити?» він замінив питанням, чи здатна вона імітувати розумну поведінку так, щоб спостерігач не відрізняв її від людини [2]. Інтелект тут визначається не через внутрішнє світло свідомості, а через зовнішню

успішність у грі наслідування. Саме цей хід лежить в основі сучасних дискусій про генеративний ШІ: модель не «розуміє» у феноменологічному сенсі, проте продукує тексти, образи й рішення, які входять у людський світ смислів.

Критична лінія західної думки водночас виявила ціну такого проєкту. М. Гайдеггер описував техніку як «постав» (*Gestell*), що виставляє суще лише як ресурс і запас [13]. Інструментальний розум зводить раціональність до розрахунку засобів. Г. Дрейфус, спираючись на феноменологію, показав межі символічного ШІ: комп'ютер не має тілесного «буття-у-світі», тому не відтворює фонове розуміння, на якому тримається людський смисл [6]. Отже, західна традиція не лише породила ШІ, а й виробила внутрішню критику його претензій на повноту розуму. Сучасна філософія інформації Л. Флоріді зберігає цей подвійний жест: ШІ мислиться як чинник інфосфери, однак етична вага рішення залишається за людиною як інформаційним організмом, здатним відповідати [3].

Східні духовно-етичні традиції як ресурс концепцій ШІ

Схід тут не варто трактувати як екзотичну декорацію до «справжньої» (західної) науки про інтелект. Йдеться про інші онтології особи й етики дії, які вже впливають на нормативні документи й дослідницькі програми. Діалог полягає не в механічному «додаванні мудрості», а в зіставленні різних відповідей на питання: хто діє, перед ким відповідає і що вважати мірою людяності.

Конфуціанство мислить людину не як атомарного індивіда, а як вузол відносин. Гуманність (*жень*) реалізується в ритуально впорядкованому спілкуванні (*лі*), а моральна досконалість є наслідком самовиховання, а не лише дотримання зовнішнього закону [9]. Така антропологія змінює постановку питання про ШІ: важливо не лише, чи «вільна» машина, а як вона вбудовується в мережу ролей — учителя, лікаря, судді, захисника, громадянина — і чи не руйнує довіру, належність і «обличчя» спільноти. Звідси характерний для східноазійських стратегій акцент на гармонії, соціальному порядку та «людиноорієнтованому» розвитку технологій [12]. Західна етика прав захищає індивіда *від* системи; конфуціанський горизонт запитує, як система зберігає стосунки *всередині* спільноти.

Даосизм пропонує іншу корекцію. *У-вей* — це не пасивність, а дія, що не насилує природний плин Дао. Класичний сюжет Чжуан-цзи про відмову від механічного колодязного журавля ілюструє підозру: технічний пристрій може «механізувати» серце, підмінити спонтанність розрахунком [10]. У контексті ШІ це означає межу інструментального оптимуму: не все, що можна автоматизувати, слід автоматизувати. Даоська стриманість римується із західною критикою поставу, але мотивована не страхом втрати контролю, а турботою про збереження живого ритму світу й людини.

Буддійська традиція підважує саму фікцію субстанційного суб'єкта. Вчення про не-я (*анатта*) та взаємозалежне виникнення показує «я» як потік станів, а не як непорушне осердя. Це має подвійний наслідок для ШІ. По-перше, паніка західного гуманізму щодо «зникнення суб'єкта» в алгоритмічному середовищі виглядає інакше, якщо суб'єкт ніколи не був самодостатньою

субстанцією. По-друге, етичним центром стає не власність на свідомість, а зменшення страждання й розвиток співчуття. Опис людини як істоти інфосфери [3] тут несподівано зближується зі східною інтуїцією несубстанційності, хоча виходить з аналітичної філософії інформації.

Цифрова етика, відповідальність алгоритмів і гуманізм

Цифрова етика постає там, де рішення, що зачіпають гідність, свободу й безпеку людини, ухвалюються або готуються непрозорими моделями. Рекомендація ЮНЕСКО з етики ШІ (2021) фіксує принципи пропорційності, безпеки, справедливості, підзвітності та людського нагляду [8]. Порівняльні огляди показують: попри словникову близькість («справедливість», «прозорість», «людина в центрі»), ієрархія цінностей різна — індивідуальні права *versus* суспільна стабільність [12]. Ця розбіжність не є суто геополітичною: вона відтворює глибшу філософську різницю між автономною особою Просвітництва і реляційною особою конфуціанського світу.

Ключова апорія — відповідальність алгоритмів. А. Маттіас описав «розрив відповідальності»: системи, що навчаються, змінюють поведінку так, що ні розробник, ні користувач, ні сама програма не можуть бути повноцінно визнані моральним агентом учинку [7]. Алгоритм не має ні феноменального досвіду, ні здатності відповідати на заклик Іншого. Відповідальність, отже, не «переходить» на код; вона залишається за інституціями й особами, які проєктують, впроваджують і дозволяють застосування системи. Спроба оголосити модель «суб'єктом» є зручним способом розмити провину, а не філософським вирішенням проблеми.

Гуманізм в епоху ШІ полягає не в запереченні технологій, а в забороні знімати з людини статус адресата морального закону. У кантівській мові це гідність особи як мети, а не лише засобу; у конфуціанській — невідчужуваність *жень* у міжособовому просторі [9; 11]. Обидва горизонти сходяться в одній практичній вимозі: людський нагляд має бути не формальним «підтвердженням» машинного рішення, а збереженою здатністю сказати «ні», коли алгоритм оптимізує мету ціною людяності.

Трансформація людської суб'єктності

Суб'єктність в епоху ШІ трансформується щонайменше у трьох вимірах. Когнітивному: частина пам'яті, пошуку й навіть стилістичного оформлення думки виноситься в зовнішні моделі, тож мислення стає розподіленим. Ідентичнісному: алгоритмічне профілювання конструює «цифрового двійника», який може випереджати й підміняти наративну ідентичність особи. Етичному: зростає спокуса передати вибір «нейтральній» машині, тоді як нейтральність моделі є ілюзією, бо вона втілює дані, цілі та упередження своїх творців [3; 4]. Філософська антропологія фіксує тут не зникнення людини, а зміну способу, у який вона збирає себе як відповідальне «я» [11].

Західний трансгуманізм, зокрема в інтерпретаціях Н. Бострома, пропонує відповідь у вигляді підсилення й навіть «завантаження» свідомості [4]. Східні мотиви реінкарнації та безсмертя духу на перший погляд римуються з цією фантазією, проте їхній сенс інший: ідеться не про технічне збереження інформаційного патерну, а про моральне дозрівання. Плутанина цих горизонтів

породжує псевдорелігію ШІ. Філософськи коректніше говорити не про нову субстанцію («штучну свідомість»), а про нову екологію розуму, в якій людська суб'єктність залишається місцем сенсу, провини, прощення й відповіді.

Для української інтелектуальної ситуації цей діалог має особливе значення. Академічна традиція, що історично стояла на межі «східного» і «західного» типів мислення, сьогодні переживає війну, яка є також війною в кіберпросторі. ШІ тут — інструмент стійкості й водночас джерело ризиків маніпуляції. Етичний суверенітет означає здатність засвоювати технології, не відмовляючись ні від європейської культури прав, ні від власної духовно-етичної пам'яті. Саме в цій точці конференційний сюжет «Схід — Захід» перестає бути абстрактною компаративістикою і стає практичним питанням освіти та безпеки.

Висновки

1. Штучний інтелект є не нейтральним знаряддям, а простором, у якому зустрічаються різні цивілізаційні відповіді на питання про розум, обов'язок і людину.

2. Західний раціоналізм дав концептуальну мову ШІ — обчислюваність, метод, операційний критерій інтелекту — і водночас права, гідність та вимогу підзвітності.

3. Східні духовно-етичні традиції коригують цей проєкт: конфуціанство — через реляційну особу й гармонію, даосизм — через самообмеження технічної волі, буддизм — через критику субстанційного «я» та етику співчуття.

4. Відповідальність алгоритмів не може бути онтологічно перекладена на модель; моральним суб'єктом залишається людина та інституції, що утримують людський нагляд.

5. Трансформація суб'єктності є реальною, але не тотожна її скасуванню. Діалог Сходу і Заходу потрібен не як культурна орнаментация, а як умова глобальної цифрової етики, здатної поєднати точність розрахунку з мірою людяності.

Література

1. Декарт Р. Міркування про метод, щоб правильно спрямовувати свій розум і відшуковувати істину в науках / Р. Декарт ; пер. з фр. В. Андрушко, С. Гатальська. — Київ : ТанDEM, 2001. — 101 с.
2. Turing A. M. Computing machinery and intelligence / A. M. Turing // Mind. — 1950. — Vol. 59, № 236. — P. 433—460.
3. Floridi L. The Ethics of Artificial Intelligence : Principles, Challenges, and Opportunities / L. Floridi. — Oxford : Oxford University Press, 2023. — XIV, 257 p.
4. Bostrom N. Superintelligence : Paths, Dangers, Strategies / N. Bostrom. — Oxford : Oxford University Press, 2014. — XVI, 328 p.
5. Haugeland J. Artificial Intelligence : The Very Idea / J. Haugeland. — Cambridge, MA : The MIT Press, 1985. — 287 p.
6. Dreyfus H. L. What Computers Still Can't Do : A Critique of Artificial Reason / H. L. Dreyfus. — Cambridge, MA : The MIT Press, 1992. — LIII, 354 p.
7. Matthias A. The responsibility gap: Ascribing responsibility for the actions of learning automata / A. Matthias // Ethics and Information Technology. — 2004. — Vol. 6, № 3. — P. 175—183.
8. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence [Електронний ресурс] / UNESCO. — Paris : UNESCO, 2021. — Режим доступу: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000381137> (дата звернення: 19.08.2026). — Назва з екрана.
9. Ames R. T. The Analects of Confucius : A Philosophical Translation / R. T. Ames, H. Rosemont Jr. — New York : Ballantine Books, 1998. — 327 p.

10. Watson B. The Complete Works of Zhuangzi / B. Watson. — New York : Columbia University Press, 2013. — X, 304 p.
11. Хамітов Н. В. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту / Н. В. Хамітов. — 4-те вид., випр. і допов. — Київ : КНТ, 2019. — 394 с.
12. Jobin A. The global landscape of AI ethics guidelines / A. Jobin, M. Ienca, E. Vayena // Nature Machine Intelligence. — 2019. — Vol. 1, № 9. — P. 389—399.
13. Heidegger M. The Question Concerning Technology and Other Essays / M. Heidegger ; trans. W. Lovitt. — New York : Harper & Row, 1977. — XXXIX, 182 p.